

Исаев Кусеин

ЫҢКЫЛАП ЖАНА КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН КЕЛЕЧЕГИ

Исаев Кусеин

ВОССТАНИЕ И БУДУЩЕЕ КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА

УДК: 323.276(04)

1. 2010-жыл Кыргызстан үчүн «кылым карыткан жыл» болду.

Апрель социалдык ыңкылап элди кор тутуп, жерди, байлыкты каалаганындай сатып, өзүнүн жеке кызыкчылыгын баарынан жогору коюга аракеттенген Президент баш болгон бийлик ээлеринин «ээрден алып ыргыткан» кандан, анын жагымпоз вазирлеринен кайра тартпаган жоокер, кайраттуу, ок чачкан ажалга тике карап, азаттыкты туу туткан, Манас атабыздын урпактары экенибизге дүйнө эли таң берди. Элибиз өзүнүн нукура тарыхына, рухуна, философиялык өнүгүүсүнө кайрылууга, туура жолду, багытты тандап, дүйнө элдеринин арасындагы өзүнүн тарыхый ордун ээлөөгө, Кудайга жакпаган адилетсиздик менен күрөшүн улантууда. Кыргызстандын түбөлүктүү жолу Республиканын Президенти Р.Отунбаева белгилегендей: тарыхый, калыстык (объективдүүлүк) пионерлик, новаторлук жол. Бул элдик социалдык ыңкылаптын талабына, ыңкылаптык маңызына коомду жаңы социалдык, технологиялык, идеологиялык негизде түп-тамырынан бери кайра куруу максатына жетүүгө жол ачат. Эски тартипти, ыпластыкты, жоопкерсиздикти, теңсиздикти, адилетсиздикти, абийирсиздикти ташын талкан жасап, тазалоо зарыл. Ошондон кийин гана жаңы, калыс, социалдык теңдиктеги, адамгерчиликтүү, жыргалчылык өкүм сүргөн жашоонун түрү болгон мамлекетти түптөөгө мүмкүнчүлүк ачылат. Жаңы кыргыз мамлекетин түптөө, жаңы коомду куруу – бул көз ачып жумганча бүтө кое турган кыска мөөнөттүк иш эмес, көпкө созула турган жаратмандык тарыхый жүрүш.

Демек, бир жагынан эскини талкалоо, кыйратуу, экинчи жагынан жаңыны, адилеттүүлүктү, жаратмандыкты орнотуу. Бул тарыхый эки жүрүштүн бир жагынан эскиден баш тартуу жана экинчи жагынан – жаңыны орнотуу, бекемдөө, экөөнүн ортосунда белгилүү убакыт өтөт. Аны социалдык илимде өткөөл доор дейт. Анын мезгилдик узактыгы же кыскалыгы – башкаруунун тууралыгына, жарандардын жигердүүлүгүнүн натыйжасына түздөн-түз байланышкан. Саясий бийликти алуу менен ыңкылаптык мезгил башталат жана жаңы коомдун орношуна кынтыксыз шарт түзүлүшү менен анын мезгили аяктайт.

2010-жылдын кылым карытаар жыл болуп, кыргызстандыктардын жүрөгүндө, тарыхында түбөлүк өчкүс, бүткүл дүйнө жүзүн таң калтырган жемиштүү ыңкылаптын жылы болду. Роза Отунбаева

башкарган убактылуу Өкмөт жана Президенттик бийлик 9 айдын ичинде мамлекеттин негизги мыйзамы болгон жаңы тарыхый шартка жооп бере турган Конституцияны иштеп чыгып (чынында бул мыйзам кынтыксыз деп айтуудан алыспыз!), өлкөнү башкаруунун Парламенттик жолун сунуштап бүткүл элдик бүткүл элдик Референдумда кабыл алдырып, Жаңы Конституцияга ылайык 120 депутаттан турган Жогорку Кеңештин шайлоосун мүмкүн болушунча бийликти колдонбой таза, мыйзамдардын негизинде өткөрүп, расмий Өкмөт түзүлүп, бүт бийликтик Конституцияга ылайык тынчтык жол менен жаңы Жогорку Кеңешке жана Өкмөткө өткөрүлүп берилди. Мындай окуя дүйнөлүк тарыхта болбой турган, болсо да өтө сейрек жана чанда боло турган окуя. Натыйжада, Кыргызстан эли алда канча «даанышман жана акылдуурак» болуп калды, элдик бийликти бекемдөөгө жол ачылды. Биз өтө сейрек учуроочу тажрыйба менен байыдык. Биздин эл алда канча кубаттуу болду. Бардык кыйынчылыктарга жана каатчылыктарга карабастан биздин духубуз жана жан дүйнөбүз дурусталды, менталитетибиз бекемделди, коомубуз жигердүү, максатуу жана түбөлүктүү өнүгүү жолуна түштү. Президенттин мөөнөтү 2011-жылдын 31-декабрына чейин узартылган Роза Ысак кызы Отунбаеванын күрдөөлдүү, каармандык, элдик акылга жана философияга, дүйнөлүк тажрыйбага, Чыгыштын өзгөчөлүгүнө негизделген даанышмандык саясаттарынын жемиши экендигин баса белгилегенибиз акыйкаттыкка жатат.

Ошондуктан, 2010-жылдын 9-айы айрым серепчилердин, журналисттердин тегеле көпчүлүк коомчулуктун пикири боюнча «кылым карытаар жыл» деп аталды.

2. Коом топ-топко бөлүнүп турат

«Атына жараша заты» болсо деген тилек бүгүн жалпы кыргызстандыктарды түйшүктөндүрүп турган маселе. Анткени, жалпы калк бир кылка эмес, өткөөл мезгилдин татаалдыгына жараша, ошондой эле апрель элдик ыңкылаптын баалуулуктарына жана анын келечегине да ар кандай түшүнүктөр, ошого жараша мамилелер бар.

Бүгүн коомубуз ачыктан-ачык эле үч топко бөлүнүп калгандай.

Биринчи топ, социалдык элдик ыңкылапка терең ишенгендер жана анын баалуулуктарын коргоого жана бекемдөөгө даяр тургандар. Кандай гана социалдык ыңкылап болбосун коргонууга муктаж жана коргонуусунун кубаттуулугуна жараша асыл

максаттарына жетет. Бул топто – апрель ыңкылап-бынын жигердүү катышуучулары көбүнчө жаштар. Кыргызстандын келечегине ишенгендер жана республиканын түп-тамырынан бери кайрадан жакшыртууну эңсегендер. Бирок, кантип, кандай күчтөрдүн, каражаттардын жана идеологиянын негизинде жаңы Кыргызстанды түптөйбүз деген маселелерде толук ачыктык жана түшүнүк жетишсиз. Жаңы Жогорку Кеңеш жана Өкмөт күндөлүк чечкиндүү жана ишенимдүү тажрыйбалык иш-аракеттери менен алардын катарын кескин көбөйтүп, жалпы коомдо биримдикти, ынтымакты жана бир тилектүүлүктү бекемдеши мүмкүн.

Экинчи топ – апрель ыңкылабынан кийин ыңкылаптык өзгөрүүлөрдүн кечиккенине же болбой жатканына нараазы болгондор, ошондой эле ыңкылапка катышпаган же ыңкылаптын душмандарынын бийликке келишине макул болгондор. Көпчүлүк маалымат каражаттарында жарыяланган мүнөздүү бир пикирди келтирейин: «2010-жылдагы ыңкылаптан кийин бардык жактан өзгөрүүлөр болуш керек эле. Бирок, тилекке каршы ишке ашпай калды. Бул ачуу чындыкты биз моюнга алышыбыз керек. ... мамлекет түп-тамырынан бери тазаланып, жаңы мамлекет болушубуз керек эле, бирок эски чапан, эски тебетей менен эски арабага отуруп, эски жол менен баратат». (Караңыз: «Асман пресс», 28.12.2010). ушуга окшош пикир, сунуштар Бишкекте чыккан көпчүлүк гезиттерге жарыяланууда жана мындай пикирге макул болгондордун санын күн сайын көбөйтүп жатат. Кыргызстандын мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтин жаңы жетекчилери А.Келдибеков менен А.Атамбаев «Азаттык үналгысында» үзүктөй-үзүктөй маск курушту. Мен көптү күттүм эле... Эң башкысы – эртеңки күнгө ишенүүчүлүк маанай жоктой, келечек күнүрт. Акматбек Келдибек «Өкмөт дагы, парламент дагы – бардыгы толук кандуу иштеш үчүн кабыл алынган Конституцияга башка бардык мыйзамдарды ылайыкташтырышыбыз керек болот... Ар бир иш мыйзам ченеминде болуш керек. Келерки жылда (б.а. 2011-ж.), кыргыз элинин бакубаттыгын, бөлүнбөстүгүн, акылмандыгын күтүп атам. Кыргыз элинен бири-бирин ызаттоону, сыйлоону күтүп атам. Ар бир бийликте турган адам кыргыз эли үчүн иштейт деп күтүп ... өтүп кеткен жылда биз жоготуудан башка эч нерсе тапкан жокпуз» - деп сөзүн аяктады (30.12.2010).

Жогорку Кеңештин төрагасы Акматбек Келдибековдун жыл аяктап, жаңы жыл алдындагы сөздөрүнүн негизги пикирлерин келтирдик. Ар бир окуучу өзү талдап алсын. Кимдин ким экендиги жетекчилик сөздөрүнөн айдай ачык болот эмеспи.

Бирок, 2010-жылдагы апрель элдик ыңкылапты эң башкы «жоготуу» катары баалаганы жана Конституциядагы башкаруунун, дегеле демократиялаштыруунун жана жарандардын демилгелерин кеңири жайылтуунун жана колдоонун жаңы куралы болгон парламенттик бийлик жөнүндө ооз ачапаны ар кандай пикирлерди да жаратаары бышык эмеспи...

Өткөн жылдын акыркы күнү – 31-декабрда «Азаттык үн алгысында» Кыргызстандын Премьер-министри А.Атамбаев өз маегинде экономикалык маселелерге, аларды чечүүнүн жолдоруна негизги көңүлдү бурганы толук түшүнүктүү. Ошону менен катар Премьер-министр өз сөзүндө: « ... апрель ыңкылабы, айрыкча июнь каргашасы баарыбыздын көзүбүздү ачты. Бизди көрө албаган, Кыргызстанды бөлүп, жарам деген күчтөр көп экенине күбө болдук. Ата-бабадан калган мамлекетти, эркиндикти сактап калуу, биз өзүбүзчө мамлекет экенбиз, аны жок кылам дегендер бар экен – ушуну түшүнүп баштадык. ... тынччылык, биримдик болсо, ... кудай буюрса, кен байлыктарыбыз, сууларыбыз, башкаларыбыз бир үй-бүлөнүн чөнтөгүнө эмес, элдин казынасына бурулат... Байлыктын баары мамлекетке, элге бурулгандан кийин, буюрса, Кыргызстан өсүп-өнүп, келечекте Борбор Азияда эң бай мамлекет болот. ... Менин оюмча, Кыргызстанда жашаган кайсы улут болбосун, өзүн Кыргызстан жараны деп эсептеш керек... Кыргызстандын биримдиги үчүн, келечеги үчүн бардык саясий күчтөр бирикпесе болбойт... Кыргызстанды сактап калыш үчүн ылай болобу, жаман сөздөр болобу, коркпош керек, керек болсо өз тагдырыңды унутуп коюшуң керек. ... Кудайдын жазганын көрөм, канча иштесем да, экономиканы бир жолго салууга далалат жасайм» - деди (31.12.2010).

Биз келтирген экинчи топтогу жарандардын ой-пикирлери жана жүрүм-турумдары жаңы бийликтердин – Жогорку Кеңеш менен Өкмөттүн – калайык-калктын турмушун ондоочу жана келечек максатка багытталган көрүнүктүү жыйынтыктарга түздөн-түз байланыштуу болоорун жана апрель ыңкылабынын асыл максаттарын колдогондордун саны геометриялык ылдамдыкта көбөйүп, үчүнчү ыңкылаптын болушуна тоскоолдук түзүлөөрү анык.

Бүгүнкү Кыргызстан коомундагы калктын үчүнчү тобун – апрель социалдык элдик ыңкылаптын душмандары, эски бийликтин жактоочулары түзөт. Аларды ар кандай басмада контртыңкылапчылар, реваништер, диндик экстремисттер, террористтер, сепаратисттер ж.б. деп аташат. Алардын саны боюнча анчалык көп эмес. Бирок аларда – байлык, акча, куулук, четтен даярдалып, террорлукка машыккан тажрыйба бар. Чет жакадан колдогондор көбүнчө байлыкка, акчага жалданган-

дар, обочолонууга, бөлүнүүгө аракеттенгендер. Алар коомду кайрадан тазалап курууга, коомдун ынтымагына, биримдигине, адамдардын жан дүйнөсүнүн агарышына, кең пейилдүүлүккө, аруулукка, дээрдin тунуктугуна, зээндin сергектигине каршы чыккандар. Алар саны боюнча аз болсо да, ар кандай амалкөйлүк, куулук, арамдык аракеттер менен коомго, адамдарга жана апрель социалдык элдик ыңкылаптын асыл максаттарына алда канча көп зыян келтириши толук ыктымал, кыргыз мамлекетин бүлүндүрүүгө, жок кылууга умтулгандар. Ошондуктан, алар менен мамлекеттин күч колдонуучу мекемелери элдешкис күрөштү жүргүзүп, алардын адамга, коомго терс таасирлерин бейтарапташтыруу эле эмес, экстирпатор (латын сөзүнөн – тамыры менен жулуп таштоо) жасоо зарыл.

Демек, элдик социалдык ыңкылаптын агымынын (күнүмдүк) иштери жана келечектүү негиздүү милдеттерин айра билишибиз керек.

Бийликти (Президенттик, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу) алуу менен накта ыңкылап башталат, ыңкылаптык тартипти орнотуу жана коомдун, мамлекеттин жаңы экономикалык-социалдык курамын түзүү, Парламенттик башкарууну толук орнотуу жана анын өнүгүүсүнүн негизин тактоо менен гана элдик ыңкылап өзүнүн тарыхый милдетин аткарган болот. («Эми жаңылсак тарых кечирбейт» деген аталыштагы макалада (караңыз: Кыргыз Туусу, 5-8-октябрь, 2010) жалпы жонунан жаңы коом жөнүндө теориялык маселелерди чечмедеген эле.)

3. Кыргызстан – Чыгыш мамлекети катары келечектүү

Жаңы кыргыз мамлекети, аны башкаруу, идеологиялык өзгөчөлүктөрү кандай болушу керек? – деген тажрыйбалык суроолорго кыскача токтололук.

Кыргызстандын ХХI кылымында башталган жаңы тарыхында «мамлекеттүүлүк коому» жөнүндө маселе коюлуп жатканынын өзүнчө себептери бар. Анткени, биринчиден кыргыздар көп кылымдардан кийин биринчи жолу азаттыкка чыгып, өзүнчө «мамлекет-коом» курууга мүмкүнчүлүк алууда; экинчиден, кыргыздар акыркы кылымдарда башка элдердин же мамлекеттердин курамында болушуп, өз алдынча мамлекеттүүлүк укукка ээ болушкан эмес. Үчүнчүдөн, өткөөл доорлордогу кыргыздар жашаган мамлекеттердин маңызы, кызыкчылыгы, саясаты тоталитарлашкан, деспоттошкон, авторитарлашкан бийликтер үстөмдүк эткен. Төртүнчүдөн, азаттыктагы 20 жыл ичинде Кыргызстанда жаңы түрдөгү мамлекетти түптөө же куруу жөнүндөгү пикир же саясат биринчи жана экинчи президенттик бийликтин түшүнө да кирген эмес, алар үй-бүлөлүк

деспотизмди орнотуу кыялында болушканын жаңы тарых тастыктоодо.

2010-жылдын апрель ыңкылабынан кийин басма сөздөрдө «жаңырган мамлекет», «мамлекетти объективдүү тандоо», «мамлекетти өзгөртүү», «системаны алмаштыруу», «системаны кайра куруу», «эртең башка өлкө болот» деген сыяктуу пикирлер байма-бай айтылып, бирок алар чечмеленбей калууда. 2010-жылдын 10-октябрындагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоого чейин «Эми жаңылсак тарых кечирбейт» деген макалада Кыргызстан ушуга чейин «өнүгүүнүн туура жолуна түшө албай, Азия мейкиндигинде өзүбүздүн тарыхый ордубузду ээлей албай келүүдөбүз» деп анык себептерин жана мамлекетти түп-тамырынан бери куруу деген түшүнүктү чечмедегенбиз. (Караңыз: «Кыргыз Туусу», 5-8.10.2010). Тилекке каршы, ал аракет салт боюнча байкалбай калды, эч кандай талкуу же кайчы пикир айтылган жок.

Бирок, маселенин зарылчылыгы тереңдөөдө. Ыңкылаптык бийликке келишкен Жогорку Кеңештин төрагасы жана Премьер-Министр өзүлөрүнүн 2011-жыл алдындагы сөздөрүндө жаңы мамлекет, коом жөнүндө эч бир сөз козгободу. Негизинен утурумдук маселелерге токтолушканы, мамлекеттин жаңы жетекчилери «таптык күрөш үчүн» жаралган эски мамлекеттердин салтын улашып, деспотизмдин жана тоталитаризмдин жаңы барактарын ачышабы деген түпөйлү пикир менде уялаганын жашыра албайм.

Мамлекет социалдык кубулуш катары байыркы коомдордо эмгектин бөлүнүшү, жеке менчиктин пайда болушу, коомдун тапка бөлүнүшү доорунда пайда болуп, адамзаттын узун тарыхында аймактык, экономикалык, саясий, социалдык укмуштуудай өзгөрүүлөргө дуушар болду. Өзүнүн жалпы маңызы, турпаты жана табити боюнча Батыштын (Европанын) жана Чыгыштын (Азиянын) мамлекеттери айырмаланат. Батыштык мамлекет – негизинен материалдык, мүлктүк баалуулукка негизделсе, Чыгыштык мамлекет – руханий баалуулуктарга, гумандуулукка көбүрөөк басым жасайт. Жыйынтыгында алардын натыйжасы ХХI кылымдын башталышында эки башка, болгондо да бири-бирине карама-каршы адамзаттын өзүнө зыяндуу болууда. Батыштын заманбап цивилидин (цивилизациянын) негизи талкаланып, адамдын жашоосунун негизине коркунуч көбөйүүдө. Бул дүйнөлүк аалымдардын, ойчулдардын пикири боюнча батыш цивилинин каатчылыгы. Өзүмчүлдүк атаандашуу, пайдачылыктын чексиз өнүгүшү, табийгат байлыктардын түгөнүшү, орой физикалык күчтүн үстөмдүгү, рухтун жүдөгөнү, акыл-эстин начарлаганы, адамдык жашоонун маңызына кайдыгерликтин капташы,

кулк-мүнөздүн, каада-салттын бузулушу, зордукчулуктун, жыныстык абийирсиздиктин, дүйнөкорлуктун, баарына өзгөчө адамдын өзүнө жапайычылыктын, уруксаттыктын, адамды жек көрүүчүлүктүн дүркүрөп көбөйүшү – мунун баары бүгүнкү батыш маданиятынын көрүнүштөрү, либералдык-базарлык фундаментализмдин жемиштери, «алтын миллиардерлердин» адамзатка болгон каршы саясаттарынын көрүнүшү. Булар дүйнөлүк экологиялык каатчылыкка дүйнөлүк социалдык-экологиялык талкаланууга түртүүдө. Батыштын ошондой эле Россиянын айрым аалымдары жакындап келе жаткан апокалипсистен (грек сөзү – «дүйнөнүн бүтүшү» дегенди туюндурат) кутулуунун жолу катары ноосфералык цивилидүүлүккө өтүүнү сунуштоодо. Бирок, ал качан, кантип, кимдердин аракети менен жер жүзүндөгү адамдардын жашоо ыңгайына айланат? Азырынча ноосфералык цивилизация теория катары талкууланууда.

Өнүгүүнүн тарыхый жолун жана ордун тактоого кызыкдар Кыргызстан мамлекети үчүн адамгерчиликтүү жана рухтуулукка негизделген Чыгыштын–Азиянын цивилизациялык үлгүлөрү көбүрөөк келечектүү жана жагымдуу да болууда. Албетте, Чыгыштын келечектүү цивилизациясы кеңири сөзгө татыйт. Буюрса, кезек да келет. Азырынча мүнөздүү болгон эки мисал келтирейин.

Биринчиси, XX кылымдын үчүнчү чейрегинде көбүрөөк өз алдынча өнүгүүгө ээ болгон Япония күндөлүк аракетинде улуттун кызыкчылыгын алдыңкы орунга коюп, улуттук каада-салтка, рухка негизделген саясат жана калктын жүрүм-туруму өзүнүн жемиштүү жыйынтыктарын бере баштады. Япондуктардын жашоосу оңолду, адамдардын өмүрү узарууда (азыр бүл көрсөткүч боюнча дүйнөдө биринчи орунда), маданият, илим, билим, социалдык инфраструктура ылдамдыкта өнүгүүдө. Чыгыш цивилизациясынын бардык көрсөткүчтөрү боюнча Япония дүйнөдө алдыңкы орунга чыкты.

Экинчи мисал – Индия. Могол империясы кубаттуу, «империялык идеяга» шыктанган Британия менен алмашылып, көп кылымдар бою Индияга толук үстөмдүк эткенине карабастан, руханий жана каада-салт жактан Индия Британияга кул болгон жок. Тескерисинче, руханий бай, өтө туруктуу улуттук маданий, социалдык жана цивилидик баалуулуктары болгон Индия Британиянын колониялык саясатынан тынчтык жолу менен бошонуп, өз алдынча кайталангыс адамгерчиликтүү жана жагымдуу өнүгүү жолуна түштү. Чыгыш цивилизацияларынын бири болгон – Индия өзүнүн руху, духу, тили, жан дүйнөсү менен гүлдөөдө. XXI кылымдын башталышында пайда болгон кубаттуу жана күчтүү мамлекеттердин биримдиги – БРИКТАнын (Бразилия, Россия, Индия, Кытай жана

жаны кошулган Түштүк Африка) Индия туруктуу мүчөсү катары жер-жүзүндө өнүмдүү боло турган жаңы цивилизациялык кошундун жигердүү мүчөсү болгону да кокусунан эмес.

Цивилизациялардын материалдык (буюмдук) жетишкендиктеринин туруксуздугун, өтмөлүүлүгүн, чирип кетип жатканын көптөгөн дүйнөлүк окуялар далилдеген жана далилдөөдө. Материалдык байлыкка негизделген далай шаарлар, мамлекеттер, ал турмак калктар жок болуп кеткенине карт тарых күбө. Ошол эле учурда убакыт да, бийлик да, душмандар ал турмак материалдык байлык да алсыздыгын көргөзүп, рухий булак, рухий жетишкендиктер «түбөлүктүүлүгүн» бекемдөөдө. Демек, XXI кылымда өнүгүүнүн келечектүү жолуна, тарыхый ордуна умтулган Чыгыштын так чогуңда жайланышкан Кыргызстан мамлекети улуттук руханий булакка, адатка айланган өзүнчөлүк каада-салтка, Манастын духуна жана жетишилген илимге, билимге, техникага таянса, б.а. цивилидүү өнүгүүнү камсыздаса дүйнөлөштүрүүнүн жана цивилидер баарлашуусунун оомалуу-төкмөлүү шартында туруктуулукка ээ болуусу толук мүмкүн.

4. Мамлекет Адамга окшош куралат

Кантип? Ал үчүн мамлекеттин тарыхый жактан шартталган маңызы менен кошо анын пайда болуу, өнүгүү мыйзамдарын билип, ошого жараша ага мамиле жана саясат жүргүзүү жолдорун аңдоо зарыл. Заманбап мамлекетти адамга салыштырып карасак өтө түшүнүктүү болот. Адам үч жагынан айырмаланат: денеси жана тышкы түзүлүшү; жандили же мүнөзүнүн табийгый өзгөчөлүгү; жана үчүнчүдөн – акыл-эс, көз карашы, же акылдуу аракети, тактап айтканда, адамдын аң-сезими. Заманбап Чыгыш мамлекетин да буга толук эле кебетелеш болуп, саналган үч өзгөчөлүктөрдүн биримдиги катары караса болот: 1) Коом мамлекеттин денеси, б.а. ички жана сырткы кызыкчылыктардын жана талаптардын туюнтмасы; 2) Улут – анын жан дүйнөсү, элдин мүнөзү; 3) Мамлекет – атайын түшүнүктө элдик элдик дух жана анын акыл-эстүү уюштурулушунда. Ошентип, мамлекет адамдардын, улуттун жан дили, акыл-эси аркылуу жашоосунун ыңгайына айланат.

Демек, XXI кылымдын башталышында Кыргызстан жаңы мамлекет катары кайра жаңылануусу үчүн аны түзгөн коомду, улутту жана анын акыл-эсин кайрадан аңтарып, цивилидештирип, өзүбүздүн нукура менталитетибиз менен Теңирлик тааным философиябыз аркылуу багытта өнүгүүгө шарт түзүү дегендик.

Ар бир мамлекет – коом, ал эми коом – мамлекет. Коом, албетте, экономиканы толук камтыйт, ошентип, коомдогу бардык байланыш-

тарды жана биримдиктерди экономикалык жана социалдык кызыкчылык аркылуу туюндурат. Экономикалык саясат жарандарынын толук жетишкендикте жана жыргалдуу деңгээлде жашашын камсыздоо менен мамлекеттин сакталыш мыйзамын коргоо.

Бул мамлекеттик жаңы өнүгүү жолу мамлекеттик жетекчилердин даанышмандыгына түздөн-түз байланыштуу. Демек, экономикалык саясат – мамлекеттүүлүктүн толук өнүгүшүнө, элдик экономикалык-социалдык бакубатчылыкты, жыргалчылыкты камсыздоого, улуттун, этностордун ар тараптан гүлдөшүнө шарт түзүү менен жалпы жарандардын биримдигин жана ынтымагын бекемдөөгө багытталат. Ошентип, экономикалык саясат жаңы тарыхый шартта социалдык саясат менен бирге жуурулушуп, анын ажырагыс бөлүгү катары жүргүзүлөт. коомдун ар тараптан өркүндөшүндө толук социалдуулук өкүм сүрө баштайт.

Коомдун гумандуулугу, адамгерчиликтүүлүгү күчөйт. Булар өз кезегинде жарандык коомдордун иш аракеттерин саясатташтыруудан алыстатып, алардын социалдык табитин тереңдетип, социалдык мамилелерди жандандырууга жана алардын гумандуу маңызын гүлдөшүнө шарт түзөт.

Кыргызстанда демократияны демократташтыруу, элдик өкүлчүлүк, элдик бийлик, элдик курултай маселелери коомчулукта кеңири талкууланууда.

Азыркы демократиянын маңызы жалпыга тең жана тике шайлоо укугу менен негизделип, республиканын бардык аймактарына жана башкаруунун бүт бутактарына жайыла баштаган. Келечектүү жана бардык жарандарга эркиндикти камсыздоо аркылуу мамлекетти, коомду, жергиликтүү аймакты башкарууга шар түзүүдө. Ошону менен бирге бардык жарандар (18 жаштан жогоркулар) демократиянын шарданы аркылуу мамлекетти башкарууга таасир этүүчү мүмкүнчүлүккө ээ болгонунун жыйынтыгы күтүүсүз болушу мүмкүн. Ал жыйынтыктан ар кандай калктын темпераментине (латын сөзү – тышкы чөйрөнүн таасирине кишинин сезимдүүлүгү) жана коомдун күндөлүк кызыкчылыгына жараша ар түрдүү корутундулар пайда болот. Мамлекеттин өзүнүн саясатына жараша (эгер ойлонулган, салмакталган саясат болсо) шайлоонун жыйынтыктары жалпы коомдун өзгөрүшү үчүн пайдаланылат. Кыргызстандагы 2010-жылдын 10-октябрындагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоого каттоодон өткөн 145 партиянын ичинен 29 саясий партиянын катышышы жана кыска мөөнөттө кокусунан, күтүлбөгөн айрым саясий күчтөрдүн таасири менен пайда болгон «Ата-Журт» жана

«Республика» партияларынын 8,7 жана 7,1 пайыз шайлоочулардын добушуна ээ болушун, алардын жетекчилери Жогорку Кеңештин төрагалык жана өкмөттүн башчысынын биринчи орун басарлык кызматтарын ээлегени жалпы кыргыз коомчулугу үчүн күтүүсүз болгону чоң деле сыр эмес. Бул бийликтин өмүрүнүн узактыгы – жалпы калктын күндөлүк жашоо-тиричилигиндеги тез өзгөрүүлөргө, Конституциялык парламентаризмге өтүү жөнүндөгү негиздин аткарылышына жана улуттук акыл-эстин, духтун талабына ылайык мамлекеттик саясаттын жүргүзүлүшүнө түздөн-түз байланыштуу.

Кыргызстанда демократияны демократиялаштыруунун жана элдик бийликти күчөтүүнүн куралы катары – парламентаризмдин талаптарын турмушка жайылтууга жана бекемдөөгө жараша болот.

Ачыгын айтыш керек: парламенттик башкарууга өтүү демилгеси менен Кыргызстан эч кандай «американы» ачкан жок. Европа-Азиянын көпчүлүк мамлекеттери, ошондой эле постсоветтик прибалтика республикалары парламенттик башкарууда улуттук демократияны гүлдөтүп, калктын турмушун жакшыртуунун жолунда. Ал эми жакынкы чоң жана кичине кошуналар жоокер Кыргызстандыктардын демилгесине кызганчаактык менен байкап турушканына түшүнүү менен караганыбыз оң.

Парламентаризмдин, элдик демократиянын элементтери кыргыздын узак тарыхында дайыма болгон. Ушул кезге чейин сакталып калган макал-лакаптар, жомоктор, санжыра, «Манас» баш болгон тармактык эпостор ачык күбө. Мисалы, «Сөз чынынан бузулбайт», «Гил кесмек бар, баш кесмек жок», «Калк айтса – калп айтпайт». Жусуп Баласагындын XII кылымда жазылган «Куттуу билим» дастанында:

«Ааламды алат билими мол акылман,
Журт башкарат – асыл абийир, ак мыйзам.

Акылман Өкүмдарлар – баары баштан,
Элине жакшы мыйзам тартуулашкан.

Бийликтин эң негизи адилеттик,

Чындык барда козголбой турат бийлик» - деп биринчи орунга акылмандуулукту, абийирдүүлүктү жана мыйзамдуу бийликти коюп отурат.

Парламенттик башкарууда тизгиндин бир учу элде, бир учу – элди башкарган – бийликте. Экөө тең мыйзамдын негизинде иштейт. Элдик демократиянын жана бийликтин гүлдөрүнүн толук ачылышы үчүн алардын ажырагыс белгиси болгон жалпы шайлоо жана шайлоо укугун райондук, айылдык депутаттарга, өкүмдарларга (аким, башчы) жайылтуу максатка ылайыктуу. Ошондой эле райондун жетекчилери менен катар райондук сотту, милиция начальнигин, ошондой эле айылдык өкмөт менен кошо айылдык милицияны үч жылдык

мөөнөткө шайлоону тажрыйбаласа элдик бийлик ачык жүргүзүлүп, мыйзамдуулук бекемделет эле.

Конституциянын 52-беренесине өзгөртүү киргизип, «Элдик курултай» институтун мыйзамдаштырып, анын чечимдери Жогорку Кеңеш, Жогорку Сотко аткаруучу бийликтер жана Президент үчүн милдеттүү деген Конституциялык жобонун кабыл алынышы элдик бийликтин макамын бекемдейт. Тарых тастыктагандай Элдик курултай улуттук демократиянын үлгүсү жана күзгүсү катары XXI кылым да мамлекеттин адилеттүүлүгүнүн жана калыстыгынын өзөгү болоруна шек жок.

5. Улут жана Инсан укугубу же жамаатчылык жана жекелик жөнүндө

... Оңтою келгенде жүрөктү өйүгөн дагы бир маселени козгой кетбесек болбос. Азаттыкка чыкканы 20 жылдан бери кабыл алган мыйзамдарыбыздын дээрлик баары батыштын үлгүсүндө жазылат же сөзмө-сөз көчүрүлүп алынат. Натыйжада, тузу татыбаган тамактай сиңими, жугуму жок, саны бар сапаты жок келишпей калууда. Бир орчундуу, бирок Чыгыштын философиясында, тарыхында жана жашоосунда өкүм сүргөн тажрыйбадан мисал: адам укугу жогорубу же улут укугубу? Адилет үчүн айтыш керек, басмада, ошондой эле батыштыктардын жетектөөсү жана демилгеси менен уюшулган эл аралык уюмдарда адам укугу эң жогору жана айныгыс чындык катары каралат.

Японияда же Индияда бул маселе кандай коюлган?

Кыргыздын унгулуу макал-лакаптарында, адатка айланган салтында: «Кандын башы көпүрө болсо аттап өт», «Эр жаңылса да, эл жаңылбайт», «Эрден ашмак бар, Элден ашмак жок», «Эр эл менен жакшы» - деп элдик акылда, философияда Элдин бийлик, демек, жамаатчылык, улут даңазаланат. Ушинтип, адам наркы жана коом, мамлекет наркы бир тегиздикте жайланышкан.

Кыргыздын эң байыркы ишеними болгон Теңиримдин философиясында «үрөн себүү» салтында айтылган бата:

«Мына септим уучтап,
Жылуу жерден конуш тап.
Бул жетим-жесирге,
Мунусу карып, байкушка.
Бул ач-арыкка,
Мунусу сурамчыга,
Бул – тилемчиге,

Булар – саламчыга,

Калгандары – сизге, бизге, мага».

Бул жерде айтайын дегеним, кыргыздын жашоо философиясында жана тажрыйбасында жекечилик эмес, жамаатчылык, жалгыз инсандын кызыкчылыгы

эмес, топтун, улуттун кызыкчылыгы астыңкы орунда болууда. Батыш менен Чыгыштын жолунун жана ордунун түпкү айрылышы ушунча тереңдерде. Биз акыркы жылдарда сайрап келе жаткан улуттун өз жолун таануу, өз ордун табуу деген сунуштардын сыры ушунча иримденет.

Заманбап Чыгыш мамлекетинин, демек Кыргызстандын биримдигинин ажырагыс бөлүгү жана касиети болуп – улут, жандүйнөсү, мүнөзү жана элдик дух, анын акыл-эстүү уюштурулушу эсептелет. Карт тарых жана жашоонун тажрыйбасы тастыктагандай мамлекеттин, коомдун бул социалдык сапаттары – үй-бүлөнү башынан, баланы жашынан калыптандырат. Тилекке каршы, совет доорунун акыркы жылдарында жаш Кыргызстандын азаттыкка аттанган акыркы 20 жыл ичинде үй-бүлөгө жана балдарга таалим-тарбия берүү маселелери дээрлик көңүл бурулбай калганы да чындык. Бүгүн кыргыз мамлекетинин социалдык ооруларынын баары – үй-бүлөдө жана балдарда деп тактасак аша чапкандык эмес. Үй-бүлө бекемделбей, сакталбай өзүнүн ыйык милдеттерин аткарбагандыктан: ажырашуулар, никесиз төрөлгөндөр, наристелерди көчөгө таштап кеткендер жана аларды четке саткандар, социалдык оорулардын күчөгөнү, сабатсыз балдардын көбөйгөнү күчөдү, ошондой эле мектептерде, техникум, коллеждерде жана жогорку окуу жайларында билимдин сапаты өтө төмөндөп кеткени, жумушсуздуктун жогорку чекке жеткени, ачарчылыктын ар бир үй-бүлөнү каптаганы, мугалимдердин, врачтардын, маданият кызматкерлеринин эмгек акыларынын алардын жашоосун камсыздабай калганы – мунун баары мамлекет өзүнүн социалдык милдетин аткарбай жатканы айдан ачык далили. Мамлекеттин бул жетишпегендиктерин же тактап айтканда, мамлекеттеги социалдуулуктун жетишпегендиктери – улуттун социалдык өнүгүшүнүн кемтиктери. Демек, мамлекеттин максаты – жөн эле аны түзгөндөрдүн жайлуугун камсыздоо эмес, бул өтө жетишсиз, ошондуктан баарынан мурун жаңы бакыйган, ар тараптан жетишилген, нагыз улуттук таалим-тарбия алган **Инсанды** калыптандыруу. Андай Инсанды биз Улуттан табабыз. Мамлекет – бул конкретсиз түшүнүк эмес, ал (мамлекет) улуттук киши менен түздөн-түз тыгыз байланышкан. Демек, мамлекет - өз улуту үчүн жоопкерчиликтүү. Мамлекеттин түпкү максаты – улуттун жыргалчылыгы, жалпы ырахат, жетишүүчүлүк, оокаттуулук, берекелүү турмуш. Бул жагдайдан алганда – мамлекет улуттун кызматчысы, башкача айтканда, улуттун социалдык жогорку сапатка ээ болушу мамлекеттин **жеке, анык максаты!** Ошондуктан, заманбап мамлекеттин иш-аракетинин чөйрөсү улуттун иш-аракетинин чөйрөсү менен дал

келет. Мамлекеттин түзгөн, мамлекеттин ээси болгон улут тагдырына туш келип, ошол мамлекетте жашаган этностор үчүн өзүнө кандай жоопкерчилик болсо, алар үчүн да ошол деңгээлде, көлөмдө жооптуу. Демек, Кыргызстанда түпкү улут катары кыргыз башка этностор үчүн жооптуу. Көп этностук, көп конфессионалдуулук, улуттук, мамлекеттик турмушунун, жашоо-тиричилигинин көп түрдүүлүгү, кызыктуулугу, түркүмдүүлүгү. Булар түгөнгүс байлык, дөөлөт.

Улуттук жана этностор аралык интеграцияланышы б.а. биригиши мамлекеттик улуттун саясатына, жүрүм-турумуна, жалпы көз карашына түздөн-түз байланыштуу болот. Демек, мамлекеттик улут, этностор жана жарандар мамлекеттин биримдигин б.а. интеграцияланышынын ажырагыс бөлүгү. Негизинен мамлекет менен аны түзгөн дааналардын (объектилердин) ортосунда, ошондой эле ич арасында конкуренция, элдешкис күрөш жок, тескерисинче, бир тилектештик, ынтымакташтык биргелешкендик бар. Ар бир Инсан, этнос, улут – бирдиктүү мамлекеттин ичинде орток тарыхты жаратуу менен ар бири өнүгүүнүн, кыймылдардын кубатын, күчүн алышат.

Мамлекеттин тагдыры, келечеги улутуна, этносуна карабастан анын балдарга, жаштарга, үй-бүлөгө болгон мамилесине, коомдогу баарына бирдей таалим-тарбия, адеп-ахлак, адамды сүйүү, достук, биримдик, ынтымак жаратканга жараша болот. Ааламдашуу жана цивилиздердин жигердүү баарлашуусу заманында балдарды тарбиялоо, адептүүлүккө, акыйкаттыкка, чынчылдыкка, билимдүүлүккө жана мыкты кесипкөйлүккө үйрөтүү чыныгы доордун Адамы кылып чыгаруу келечектеги жашообуздун маңызын түзөт. Үй-бүлөнүн башынан, балдарга жашынан тарбия берүү, аларды бирдиктүү, гумандуу идеологиянын негизинде жүргүзүү мүмкүн.

Мамлекеттин демек, улуттун идеологиясынын, демек таалим-тарбиянын өзөгүн көөнөргүс рухий баалуулуктар түзөөрүн бүгүнкү кыргыз коомчулугунда бирдиктүү пикир терең уялады. Аны түшүнүп, барктап, күндөлүк мамлекеттин саясатына заманбап талабы калды. Кеп, Манастын эпосто камтылган философиясын үй-бүлөдө, баштапкы класстан баштап окуу жайларынын бардык түрлөрүндө мектептерде, кесиптик жана жогорку окуу жайларында курагына жараша атайын илимий негизде иштелип чыккан Программалар буюнча окутуубуз жана анын рухий байлыктары менен баалуулуктарын күндөлүк жашоонун, турмуш-тиричиликтин негизине айлантууга жетишүү керек. Албетте, бул көп тармактуу, татаал жана жаңы иш. Бирок, үзүрү да ошончолук жемиштүү болооруна шек жок!

XX кылымдын 30-жылдарында айтылган, бирок бүгүнкү азаттыктагы Кыргызстан үчүн өтө зарыл талап болуп турган улуу аалым, мекенчи Касым Тыныстановдун жаштарга багыттаган осуятын келтирейин: «Өз элиңди, өз тилиңди, өз жеринди, өз ата салтыңды үйрөн, бил жана аны көздүн карегиндей сакта! Ал сенин көрөр күнүң, ичээр сууң».

Демек, ата-бабалардын рух дөөлөттөрүн, билимдин, илимдин жана техниканын жаңы үлгүлөрү менен айкалыштыруу аркылуу улуттун, этностордун ар бир инсандын мыкты социалдык сапаттарына, акыл-эсине жетише алабыз, коомдо накта бактылуулук, гумандуулук орнойт!

Бүгүнкү күндө өзүнчө түндүк көтөрүп, ордо түзүп, байрагы башында желбиреп, кел-кели доору келип, кут конгон социалдык кыргыз мамлекети жашоонун мыкты, келечектүү ыңгайына айлануунун босогосунда.

Анын чындык болушу бийликтин тазалыгына, ишмердүүлүгүнө, ар бир жарандын чыгармачылык күжүрмөн аракетине түздөн-түз байланышкан!